

Loquella barbarica (II)¹

Miquel Barceló

Universitat Autònoma de Barcelona
 Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
 08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 12/7/1999

Resumen

En aquesta segona entrada de la sèrie *Loquella barbarica* s'estudien algunes qüestions complexes suscitades per antropònims i topònims del domini lingüístic *amazigh*, documentats a l'antic al-Andalus. També s'hi observa la presència d'indícis del sud aràbic iemenita, com, per exemple, Almeria. Tot això forma part, doncs, de curiositats i tafaneries bàrbares.

Paraules clau: topònims, lingüística, *amazigh*, àrab, al-Andalus.

Abstract

In this entry of *Loquella barbarica*, the second of the series, some complex questions arouse by anthroponims and place names of the dialect bundle of *amazigh* are studied on the textual record of al-Andalus. Some yemenite south arabic voices are also identified like Almería, for example. All of it forms part, then, of barbarian curiosities.

Key words: place names, linguistics, *amazigh*, arabic, al-Andalus.

1. El treball de camp i la recerca efectuades a Mallorca, Menorca, Eivissa i Iemen ha estat possible amb els ajuts i subvencions atorgats als següents projectes: «Pautas hidráulicas de los asentamientos rurales en al-Andalus» (PB 90-0681-02-01, 1992-1994), finançat per la Dirección General de Investigación Científica y Tecnología; «Pautas hidráulicas de los asentamientos rurales en al-Andalus» (PB 93-0864-02-01, 1994-1997), finançat per la Dirección General de Investigación Científica y Tecnología; «Pautas hidráulicas de los asentamientos rurales en al-Andalus» (PB 96-1223, 1998-2000), finançat per la Dirección General de Enseñanza Superior; «La transmissió de tècniques hidràuliques del Iemen a al-Andalus: estudi de sistemes hidràulics antics i medievals al Iemen» (1997), finançat pel Programa d'Accions de cooperació i mobilitat amb regions i institucions signatàries d'acords de col·laboració amb Catalunya (PICS), Direcció General de Recerca, Generalitat de Catalunya; «Pautas dels assentaments pagesos andalusins a l'illa de Menorca», finançat pel Consell Insular de Menorca.

Laura Veà i Helena Kirchner s'encarregaren de tota l'edició del text. També elles i Xavier Ballestín i Fèlix Retamero han fet tota mena d'observacions crítiques i suggeriments que han millorat el text inicial, del qual, però, jo sóc l'únic responsable.

Sumari

<i>Benugezen</i> < Banū Gzenayya;	Petxina < <i>Bağğāna</i> , i la qüestió
<i>Beniraçkel</i> < Banu W.r.yāğl	d'Almeria i les Maria
Animals de ploma: en <i>amazigh</i>	Trebuluge (Trebalúger) < <i>Ṭarābulus</i> ,
són amrgw, s.kūra, gutquh	o sigui, Trípoli
De Menorca	Bibliografia

El 1997 es va publicar aquí, a *Faventia*, la primera entrada d'una xerrameca sobre «bàrbars» (Barceló, 1997a). Dues publicacions recents fan recordar com és d'acuciant l'exigència de rigor filològic en l'estudi de l'àrab andalusí, per una banda, i la necessitat, per l'altra, d'integrar en tota la investigació sobre la formació d'al-Andalus (pronunciat «alandalus»), segons la proposta de F. Corriente) la qüestió dels feixos dialectals àrabs i *amazigh*, així com la progressiva reducció dels llatins fins a la seva irresurrecta extinció, al segle v H/XI dC. Cal sobretot, però, establir, en la mesura que es pugui, una geografia de tot això, sense la qual un tret tan singular i decisiu és mantingut a les fosques, quasi impercebut. Historiadors i arqueòlegs ocupats d'al-Andalus fugen, sembla, com del dimoni, de la qüestió de les llengües i de la, no menor, de la moneda com a regruix de l'organització de l'estat i de la dominació de pagesos, de la qual aquella, fulgurant, es nodreix. Els dos llibres de F. Corriente (1997a, 1997b) haurien de fer impossible o, si més no, massa acadèmicament incòmode aquesta actitud de menysteniment o d'ignorància envers la qüestió de les llengües. Però no necessàriament serà així. La recerca de F. Corriente, llarga de temps i plena de ressonàncies, ha estat feta, justament, a contracorrent de l'arabisme predominant. El lector pot fer-se'n una idea clara llegint la *Introducción*, adequadament lacònica, de F. Corriente al seu *corpus de Poesía dialectal árabe y romance en Alandalús* (1997a) i al seu monumental diccionari d'àrab andalusí (1997b).

***Benugezen* < Banū Gzenayya; *Beniraçkel* < Banu W.r.yāğl**

Ambdues alqueries figuren en el *Llibre de Repartiment* de Mallorca incloses en el *ğuz'* (districte) d'Inkān (Inca) (fig. 1, 2) (Busquets, 1953, f. 3v). Fins ara se'n desconeix la localització precisa però no es pot descartar una proximitat entre una i altra (Poveda, 1979-1980, p. 24-25).

La forma *gzzn* que produeix *agezzan* fa referència a predir, dir la bona ventura, fer auguris i, també, indica un pidolaire, qualcú mal vestit (Dallet, 1982, p. 283). Qualsevol de les dues formes són plausibles per a un epònim clànic. Gzenayya, però, sembla derivat a partir de la forma plural *amazigh* Igzennayen on, justament, *I-* i *-en* permeten formar noms verbals complexos denotadors de col·lectiu. L'arabització més previsible seria Gzenaya amb la substitució de la partícula desinencial *-en* per la *-a* àrab. Així sembla que s'ha fet fins a l'actualitat on una gran part dels segments són bilingües, *amazigh* i àrab.

Cal observar que l'escriptura catalana de la documentació feudal conserva clarament la terminació *amazigh*, la qual cosa indica la imperfecció, tot i que difícil-

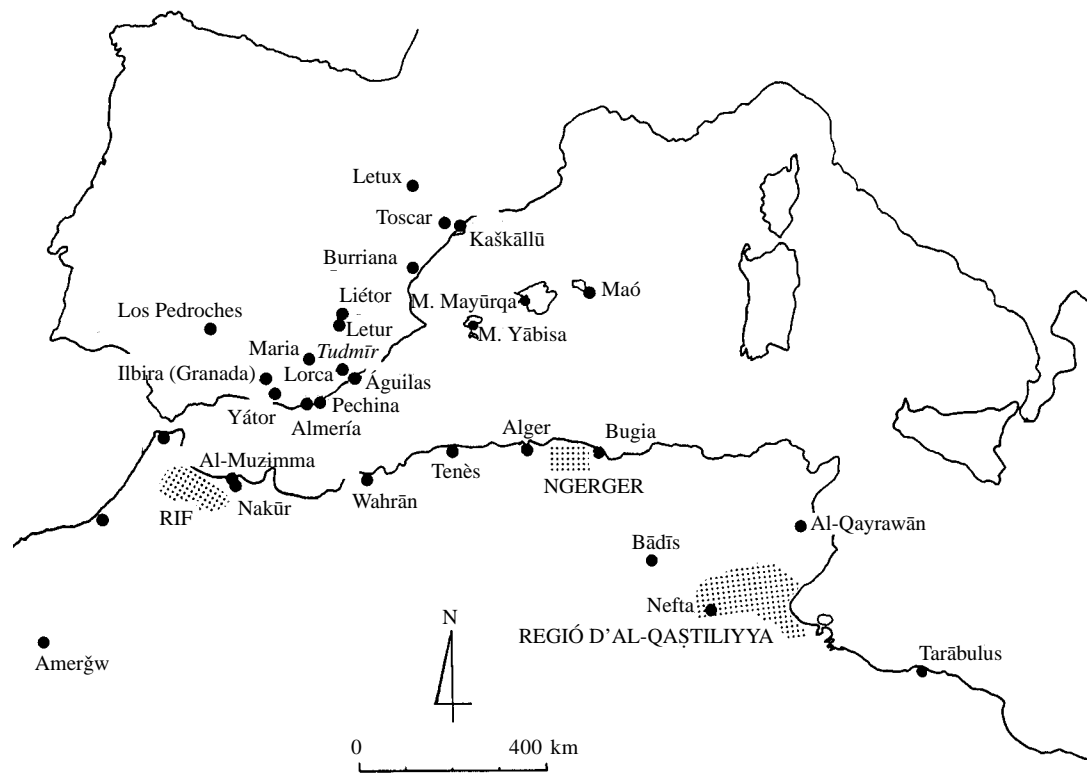

Figura 1. Mapa general de les localitats esmentades al text.

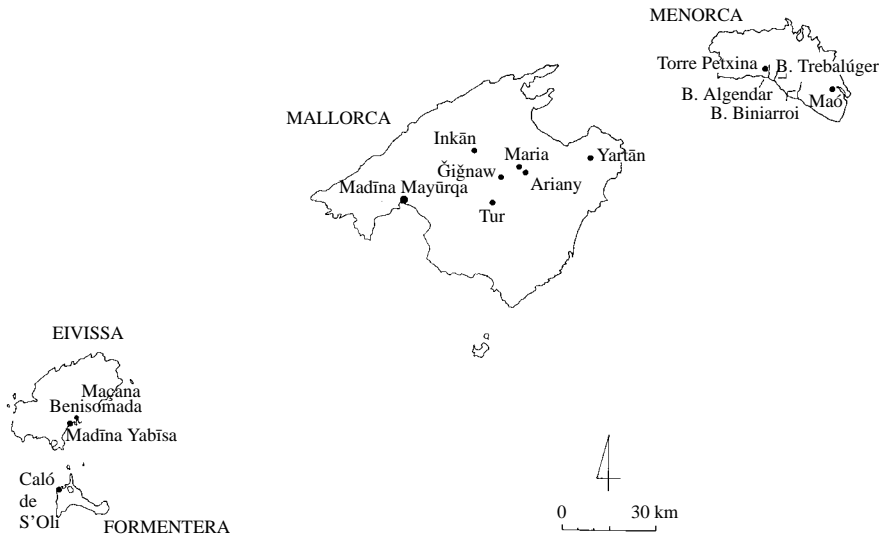

Figura 2. Llocs de les illes orientals d'Al-Andalus esmentats.

ment mesurable, de l'arabització de les formes d'identificació dels grups *imazighen*². Aquest procés d'arabització és documentat molt desigualment i també afecta molt diversament cada un dels *diqba'*³ i subgrups. Justament, les instàncies específiques de segmentació determinaran tant l'orientació cap a la substitució lingüística com la velocitat i intensitat amb que aquesta es produeix. Així, per exemple, al-Bakrī (1965, p. 90/182) escriu «*min bilād K.z.nnāya*», els quals habiten entorn de Nakūr i són veïns dels Banu W.r.yāġl (fig. 1). O sigui, al llarg del segle iv H/xi dC, segons els informadors viatgers d'al-Bakrī, l'arabització del nom dels Igzennayen ja s'havia produït, però cap al 1935, quan el coronel E. Blanco Izaga va fer-ne estudis (Hart, 1995, 1997), els Gzennaya eren majoritàriament de parla exclusivament *amazigh*. Això obliga a ser prudents en proposar extincions lingüístiques a partir només d'indicacions documentals relativament foranes a les comunitats d'aquell precís feix lingüístic. Alerta, però. Aquesta cautela no indica que els esforços de coneixement i precisió siguin ni impossibles ni inútils sinó que, al contrari, la cautela exigeix una perspectiva complexa i refinada tant dels punts de vista adoptats com de les informacions manejades.

E. Blanco Izaga (Hart, 1995, p. 149) assenyala que «Gueznaia (rifeño Igzennayen) se deriva del término bereber *guezna*, que significa "libertino"». D.M. Hart (1995, p. 183) comenta en nota al text que: «Este es casi el sentido y, quizás fue por mera

2. Imperfecció que ja vaig posar de manifest amb exemples de Mallorca (Barceló, 1995).
3. Plural de *daqbitš*, variant *tarifiyt* de la *qabila* àrab.

prudència o modestia que Blanco no cita la etimologia real. *Igzennain* (sing. *agzen-nai*) significa ‘fornicadores’ y se deriva del àrabe *zina* ‘adulterio’. Sus vecinos de los Ait Uariguel y los Ait Aumart aseveran, además, que los Igzen-nain viven muy de acuerdo con su nombre».

És, sens dubte, possible que els Igzen-nayen fossin considerats pels seus veïns com a folladors, tant com per a prendre'n el nom, d'aquesta activitat. És possible, també, que, de fet, ho fossin, de folladors. El que és segur és que els informadors del coronel Blanco així li ho digueren i que la informació fos en aquell moment, pel que fa l'ús del nom, correcta i que l'explicació del nom fos, així, la popularitzada. El coronel Blanco assenyala que «los orígenes étnicos de los Gueznaia... son muy confusos» (1995, p. 149). I D.M. Hart insisteix en la confusió narrativa dels orígens reduïts aquí al recompte retrospectiu d'ancestres. En opinió de C.S. Coon (1931, p. 19) aquest tipus de confusió seria, al Rif, «una marca de considerable antigüedad». Justament la història d'aquests grups pagesos, a tots els seus nivells, *taqbīts*, *darfiqt*, *rba*⁴, és plena de complicacions, reorganitzacions, fissions, segmentacions i desplaçaments que la narració d'orígens oralment transmesa difícilment pot seguir i relatar. La narració, en canvi, d'un Estat és més fàcil de fer atès que la, diguem-ne, de pagesos «tribals» és permanentment discutida i canviant.

L'antiguitat dels Igzen-nayen, la del seu emblema onomàstic almenys, està fora de dubte. Ja hem vist que a la segona meitat del s. v H/XI dC hi ha assentaments Izgen-nayen entorn de Nakūr. Cal remarcar que al-Bakrī, o un copista seu (1965, p. 90/182), escriu *k.z.nmāya*, mostrant una vacil·lació notable entre *kāf* i *ǧayn* que les notacions posteriors —la del coronel Blanco en especial, «Gueznaia»— revelen com a persistents. L'efecte de l'aspirant no emfàtica (*z*) en la realització de les oclusives, debilitant-les, no ha estat fins ara objecte d'atenció tot i que els textos ho permeten.

Aquesta confusió narrativa pot fer conciliables, sense esforç, l'existència d'una variació acceptada en el significat del nom social del grup. El sentit d'agorer o pidolaire, en *amazigh*, no és inversemblant amb els tipus més antic d'organització onomàstica dels pagesos rifenys, que sol girar, però, entorn, sobretot, d'animals, plantes o caràcters físics rellevants. Posteriorment, un altre sentit, tot mantenint el nom, pot ser invocat per a substituir l'original formatiu. I en el cas dels «folladors» la confusió —d'un suposat *amazigh guezna* i d'un àrab *zina*— és probable atès que, en efecte, *zny* produeix formes verbals i substantives relatives a fornicar. No he pogut documentar l'arrel *ZNY* com a *amazigh*. Fa la impressió que es tracta d'un arabisme. *ZNY* és molt present en l'Alcorà (sures I, 169; IV, 15-18; VII, 131; IX, 50; XIII, 6; XXIV, 2-3, 21; XXV, 68; XXIX, 40; LX, 12) on, a partir del ventall semàntic, el recitador, Déu, tracta de precisar el sentit pernicios que té l'adulteri i la pràctica del sexe fora del matrimoni. Això es fa pregonament a la sura 24, «La llum», medinesa. L'acceptació d'aquest arabisme particular, ben repetit a les lectures coràniques, no deuria constituir un índex d'arabització general ni tampoc d'un grau avançat en aquest procés tanmateix lentíssim el 1935 i el 1955. Si es tractava, de fet, d'un procés.

4. Nom dels diferents nivells organitzatius (Hart, 1995, 1997).

El veinatge a Inkān, tot i que conegut imprecisament per ara, entre els Gzenayya i els Banū W.r.yāgl està ja assenyalat abans del 1232 d.C. Al-Bakrī (1965, p. 90/182), en la segona meitat del segle v H/xi dC, els situa entre els grups assentats entorn de Nakūr i aquest veinatge és, per tant, anterior al 1232-33 dC, data probable d'escriptura del *Llibre del Repartiment*.

Però la presència dels Gzenayya a l'al-Andalus peninsular ha estat documentada de ben antic. P. Guichard (1977, p. 265 i n. 70) proposà identificar en un text d'Ibn Ḥayyān (1937, III p. 133-139), el qual tracta d'un episodi datat entorn del 288 H/901 dC, la contrada dels Kaznā, un *faḥd* ('fracció') dels Nafza, amb els Igzenayen, el nom dels quals arabitzat esdevé Gzenayya.

L'episodi narrat gira entorn d'un *mahdī* (Guichard, 1977, p. 263-267; Ibn Ḥayyān, 1937, p. 133-139) que arriba a dirigir una expedició de *ḡihād* contra la ciutat forta de Zamora des d'on sortien incursions feudals contra els andalusins. Probablement omeia, aquest *mahdī* adreçà el seu missatge religiós als berbers de les «marques» (*tuḡūr*). Kaznā, així, és esmentada com a contrada on el *mahdī* va establir-se secretament una temporada. Ibn Ḥayyān recull en la seva narració informacions provinents, entre d'altres fonts, de Muḍdir b. Sa'īd, la *nisba* tribal del qual era al-Kaznī i la local al-Ballūḡi (de Faḥṣ al-Ballūḡ, Los Pedroches, Còrdova) (fig. 1). Muḍdir b. Sa'īd ho contà al califa al-Ḥakam al-Mustansir bi-Llāh, segurament a Còrdova, entre el 351-355 H/961-966 dC. Parents de Muḍdir b. Sa'īd són esmentats amb la *nisba* al-Kaznī a les *ṭabaqāt* (biografies de savis per generacions) recopilades per aḍ-Ḍabbī (m. 599 H/1203 dC, 1967) i Ibn Baṣkuwāl (m. 578 H/1183 dC, 1966). M. Fierro (1987) precisa més informacions sobre Muḍdir b. Sa'īd que l'autor anònim dels *Mafāḥir al-barbar* (circa 713 H/1314 dC) fa *qāḍī* ('jutge') de Còrdova (339 H/950-951 dC) i li atorga la *nisba* d'al-Wlhāṣī, un *baṭn* dels Nafza (Ballestín, 1998, p. 842). Fora de la informació dels *Mafāḥir al-barbar* no en conec més referència.

En tot cas, P. Guichard va reunir i analitzar tots els textos que narren la mobilització que el *mahdī* Ibn al-Qiṭṭ va fer dels berbers, en especial Nafza, de les «marques». La seva anàlisi, que jo sàpiga, no ha estat mai tinguda adequadament en compte. Un text d'Ibn Ḥaldūn (*Diwān al-mubtada'*, VI, 1981, p. 150), no considerat per P. Guichard, ha estat adduït per X. Ballestín (1998, p. 842). Dels Kaznā/Kzanāya diu això: «...*wa-li-M.k.lāta butūn muta'addida miṭl Banī W.r.yāgl wa-K.z.nāya*».

La connexió dels K.z.nāya i dels W.r.yāgl apareix, doncs, com a constant en les informacions escrites. Cal observar que ambdós *faḥd* es mouen dins l'òrbita política del nivell Nafza implicat, com es veu clarament en la narració del moviment de l'al-Mahdī entre la gent dels *tuḡūr* cap al 288 H/901 dC.

De fet, Ibn Ḥaldūn (*Kitāb al-ibar*, VI, 1981, p. 150) proposa la següent línia de connexions,

És plausible que una de les seves localitzacions més atapeïdes fossin alqueries de Faḥḥ al-Ballūt. Per altra banda, la informació d'al-Bakrī (1965, p. 90/182) sobre el veinatge de *faḥd(s)* K.z.nāya i W.r.yāḡl entorn de Nakūr adverteix de procediments de segmentació compartits i de migracions conjuntes. La migració cap a Mallorca degué ocórrer després del 290 H/902 dC. El sentit de l'ocupació precisa d'ambdós grups a Inkān ha de ser identificat quan s'estudiï la seqüència completa de fixació migratòria a la part central dels vessants de la serra de Tramuntana. Ara, però, ja es pot dir que els K.z.nāya i els W.r.yāḡl d'Inkān formen una part després d'un contingent inicial que decideix i selecciona itineraris diferents integrant-se en companyies d'altres grups d'*imazighen* i d'àrabs. Possiblement l'alqueria Benirrage, documentada al Repartiment de Burriana (Barceló Torres, 1982, p. 224) (fig. 1), sigui també un assentament dels W.r.yāḡl. No hi ha dubte sobre la seva antiguitat d'escriptura. Ibn Ḥawqal (*Kitāb ṣūrat al-arḍ*, p. 106/103) ja fa esment dels W.r.yāḡl, com a Zanāta, a la seva llista de «berbers», així com dels M.k.lāta i dels K.z.naya (Lewicki, 1971, p. 132).

Tres observacions finals. Una, aquests W.r.yāḡl, a vegades W.r.yāḡr, no s'han de confondre, malgrat la seva similitud fonètica, amb els Wriagul, dels Ṣanhāḡa, entorn de Bugia, i també en una alqueria a Mallorca en el districte de Ġiḡnau amb el nom de Benirexul. Dues, serà molt d'anys després que un dels W.r.yāḡl, Muḥammad b. 'Abd al-Karīm (1882-1963 dC) (Hart, 1976), dirigirà la resistència contra els espanyols i els esclafarà a la batalla d'Annwal (1921 dC). I tres, W.r.yāḡl s'escrigué en català en dues variants, Beniraçkel i Benjrasohel (Busquets, 1953, 3v.). L'intent de transcriure una oclusiva en realització contextual de fenòmens aspirants ($g = g$, després de r) és, en la meua opinió, molt clar. Els grups *çk* i *s.h* amb una vocal rodona en aquest darrer cas deixen pocs dubtes sobre el que sentien els catalans i els seus torcimanyes. Si és un cas d'influència de la *ḡim* no africada «iemenita», com F. Corriente (1977, p. 50-51) suggereix que així ocorre amb certa freqüència, o es tracta d'un tret específic del *amazigh* en la seva variant *tarifyt* està per comprovar. El canvi, per contra, $l > r$, $r > l$ no mereix més comentaris.

D.M. Hart (1976, 1997), en la seva monografia sobre els W.r.yāḡr, recull les informacions que els mateixos Wryāḡr donen sobre els significats i antiguitat del seu nom. No cal dir que l'antiguitat atribuïda és molt gran. Ja C.S. Coon (1931) així ho feia atenent-se al fet que els «mites d'origen» d'aquests grups són més confusos i indesxifrables que els dels Ṣanhāḡa Srīr i els dels Ġumāra. En rigor, la història d'aquests grups pagesos formalitzats és complexa a causa, justament, de la dificultat d'establir un interior tribal estable i un exterior ben regulat i discernible al llarg de la mateixa seqüència formativa. El treball de D.M. Hart (1997, p. 28-30) permet de seguir prou bé aquest conflicte narratiu.

El nom es fa derivar de *awraḡh*, 'groc'. Diuen que és per mor de l'or, d'unes mines, al final inexistents, que es creia que hi havia al Ġabal Ḥmam. El groc com a identificador nominal d'un grup pagès formalitzat no és infreqüent. Per exemple, Ibn Ḥawqal (*Kitāb ṣūrat al-arḍ*, p. 106/104) esmenta uns Banū Zūrāḡ.

Ja s'ha dit que al-Bakrī (1965, p. 90/182), recopilant informacions a la segona meitat del s. v H/XI dC, situa ambdós Igzennayen i Wryāḡl en els voltants de

Nakūr. Les informacions que té al-Bakrī són clarament anteriors a la destrucció de Nakūr el 476-477 H/1084 dC pels almoràvits dirigits per Yūsuf b. Tāšfīn.

L'interessant de saber és que Madīnat Nakūr va ser una fundació, a la vora del riu Nkūr, dels Banū Šāliḥ, un grup iemenita que va crear, entre 91-143 H/710-760 dC, una dinastia (*dawla*), la qual té certament a veure amb els experiments d'organització de poders, islàmicament regulats, en medis tribals. Una de les portes d'aquesta *madīna* era dels Banū Wryāḡl. El port d'al-Muzimma (Alhucemas) està a tocar (fig. 1). En el Burḡ al-Muḡāhidīn feren guàrdia els Wryāḡr fins que, el 1926, Muḥammad b. 'Abd al-Karīm es va rendir a l'exèrcit francès i la regió va ser ocupada per l'aspre colonitzador. Bé, doncs, com ha assenyalat fa poc M. Fierro (1993, 1998), durant els primers segles de l'islam, el groc (*al-ašfar*) podia constituir-se en un emblema, més tard en bandera, d'identitat i reconeixement polític. *Šufr* seria el color de la pietat amb el qual s'identificarien sectors importants de la dissidència Ḥārīḡita, justament al Magrib. Sembla també que aquesta enarboració del groc estigui associada a una específica pràctica iemenita ben constatada al segle I H/VII dC. El cas dels *imazighen* Wryāḡr de Madīnat Nakūr acompanyant els Banū Šāliḥ en podria constituir, de confirmar-se, una prova tant interessant com inesperada.

En qualsevol cas, queden clares l'estabilitat de l'emparellament històric de Igzennayen i Wryāḡr i el fet de la seva migració conjunta cap a Mallorca, el 290 H/902 dC. També, penso, que és cada vegada més precís el tipus de recerca necessària per a entendre la història d'aquests pagesos segmentaris, l'eix dels quals —les seves seleccions de l'espai, les seves aliances— no és mai l'estat o, quan ho és, resulta ser esporàdic i fragmentat.

Animals de ploma: en *amazigh* són *amrgw*, *s.kūra*, *gutquh*

És sabut l'ús que *taqbils*, *darfiqt* i *rba'* dels *imazighen* fan d'animals per a construir les seves marques socials. L'administració colonial francesa ja ho va advertir això, i R. Montagne (1930) ja hi va fer referència. A Mallorca i a Eivissa s'ha comprovat la vitalitat d'aquest procediment. Hi ha cavalls (*waḡmar*), xacals (*aḡḡen*), senglars (*arruy*), bous (*aḡḡer*) (Barceló, 1995, 1997b). Es fan servir, clar, altres referents d'emblema social, trets físics peculiars, grassos o robustos (*qarbūs*) per exemple, i fins i tot noms que destaquen quelcom pejoratiu però assumit pel mateix grup així descrit i socialment conegut com uns Banū Qabūs essent *lkebs* 'malcarat, magre, d'aspecte desagradable', o uns Waḡīl (*weggel* 'fastiguejar, molestar'). Hi ha sovint també noms d'epònim d'imprecisa classificació. Zarwal, per exemple —el nom d'un grup molt actiu, amb molta presència i capacitat de segmentació i estabilitat— pot ser el d'una planta (Massignon, 1906, p. 247) o designar uns ulls blaus.

Vull aquí proposar la identificació de tres noms d'animals de ploma, en *amazigh*, que han estat, en dos dels casos, atribuïts a grups de pagesos o a fortificacions de muntanyes ben conegudes (*amrgw* i *gutquh*).

S.kūra > *haskūra* 'perdiu'

Ja fa anys, el 1984, vaig identificar al *Llibre del Repartiment* de Mallorca, a la part llatina (Busquets, 1953, f. 1) l'alqueria Xocora, situada al *ḡuz'* d'*Aḥwāz al-Madīna*,

als voltants de l'actual Palma (fig. 2). En el text àrab és esmentada una «*day'a s.k.r.*» (Busquets, 1954, p. 25, f. 31) que l'editor, atenent-se possiblement a la forma *Xocora* del text llatí, vocalitzà com a «Sokora» en la seva traducció (Busquets, 1954, p. 278). Es tracta, sens dubte, dels que en textos àrabs es denominen *Haskūra* i són uns dels grans grups *Mašmūda*. Almenys, a la segona meitat del s. v H/XI dC, hi ha fortes concentracions *Haskūra* a les planes occidentals atlàntiques del Magrib, veïnats dels *Bargawāta*, segons al-Bakrī (*Kitāb al-muğrib*, p. 140-141/270, 168/318). M'interessa aquí fer notar la vacil·lació de la transcripció catalana de la *sin* inicial en *x*, tret força freqüent però filològicament poc considerat.

El 1984 (Barceló, 1984, p. 118) vaig pensar que la presència dels *Haskūra* a Mallorca estava relacionada amb els *Yuriken* (Taurixant), els *Banū Aylān* (Benueilen, a Artà) d'Agmāt i, finalment, amb els *Mašmūda* que donaven nom a uns «*ağinna'l-Mašāmīda*» esmentats en el text àrab del *Llibre del Repartiment* (Busquets, 1954, ff. 34v i 34r, p. 259). Aquesta vinculació faria plausible datar la seva immigració a l'illa a començaments de l'ordre polític almohade a les illes, en especial perquè el plural *mašāmīda* fa referència als col·lectius que s'identifiquen amb els *Mašmūda* i que formaren el nucli dels Almohades. La dispersió ara observada dels grups i la integració dels *Banū Aylān* a les xarxes pageses de *Yartān* (Argemí, 1997, 1998) (fig. 2) permeten no considerar necessàriament, en espera de majors precisions, una fase *mašmūda* temporalment compacta. També sabem que una estable compacitat migratòria ha de ser molt excepcional. De fet, no se n'ha identificada cap, que jo sàpiga.

Bé. El que no sabia el 1984 era que *Haskūra* era l'arabització d'un terme *amazigh*, «*s.k.r.*», que produeix un nom propi femení: *skūra*, *sekkūra*, de *tasekkurt*, la perdíu en la parla dels At Mangellat, de la Kabília (Dallet, 1982, p. 769 i 1032). El nom de la perdíu és adoptat com a nom de dona, com a terme de bellesa i elegància. Com esdevingué nom d'un *taqbilt* dins d'un nivell superior d'afiliació política, *Mašmūda*, i dins de l'adscripció referencial de *Barānis* és quelcom que no es sap però que és antic, molt antic. De fet, a una quarentena de metres a l'est de *Warzazat*, a la carretera principal que va a *Tafilalt*, al sud de l'Alt Atlas (Marroc) hi ha un oasi, els habitants del qual, es diuen a si mateixos *Skūra*. J. Aguadé i M. Elyaacoubi (1994)⁵ han estudiat el dialecte àrab que aquests pagesos parlen i l'organització de la irrigació constituïda entorn de l'aigua de *ḥettāra* (*qanāt*), tot i que el nom local de la tècnica de captació és, però, 'in 'ull, font'. Segons J. Aguadé i M. Elyaacoubi (1994, p. 15), l'opinió comuna entre els 17.000 habitants de *Skūra* és que aquest nom és *amazigh askur* (pl. *askuren*) 'perdiu'. També, sembla, que es proposa que el nom prové del de la tribu *Haskuren*, esmentada a les fonts àrabs. És clarament el mateix i no entenc les raons de la indecisió en la identificació que mostra D. Jacques-Meunié (1962, p. 20).

El fet, ben estudiat per J. Aguadé i M. Elyaacoubi, que els *Skūra* siguin uns enclavaments lingüístics àrabs en un entorn social berberòfon, les pròpies narracions d'òrigens que els remunten a la migració dels àrabs *Banū Hilāl*, a finals del

5. Vegeu també Aguadé (1995); Aguadé i Elyaacoubi (1995); Aguadé *et al.* (1996).

s. v H/XI dC, i l'organització hidràulica del palmer amb tècniques ben precises i conegudes, tot mesclat, planteja la vella qüestió apassionant de com es fixen i es conserven les formes d'identitat social i també del flexibles que són. Skūra, el nom emblemàtic, té històries, narracions espacialment elusives, mòbils, que no poden ser objecte d'estudi amb les mateixes rutines historiogràfiques emprades per a resseguir, per exemple, els pagesos feudalitzats.

Un Țișkar és esmentat com a alqueria, de fet, un dels *huṣūn* en revolta contra l'emir 'Abd Allāh, l'any 283 H/896 dC (Ibn Ḥayyān, 1937, p. 115). És també anomenat per al-Rāzī (s. iv H/x dC, 1953) i al-Idrīsī (mort el 561 H/1166 dC, 1968, p. 175, 176, 202 [*ḥiṣn Ț.škr*]). La prospecció arqueològica va permetre establir que es tractava d'un extens sistema hidràulic aterratat i una imponent zona de residència emmurallada (Barceló et al., 1989, 1990, 1991). La identificació com a *amazigh* del nom de Țișkar no oferia dificultats. Țișkar té una llarga permanència com a epònim que ja apareix a les inscripcions funeràries paleopúniques. El nom, com vaig suggerir (Barceló, 1997a, p. 145) podria haver estat *tiskar* 'brot' (Dallet, 1982, p. 769), però, és, tanmateix, *s.k.r.* 'perdiu', amb flexió singular femenina.

Fa poc, D. Bramon (1997) ha proposat identificar el *ḥiṣn Țișkar* esmentat per al-Idrīsī com un dels *huṣūn* abandonats —abans, doncs, del 561 H/1166 dC, data de la seva mort— a la zona del Baix Ebre, amb el Toscar, a 6 km al sud-oest d'Alfara de Carles i a prop de la ràbida del Kaškallū (Sant Carles de la Ràpita, al Montsià) (fig. 1). Just, doncs, a la vora de la xarxa de 29 alqueries anomenades en un document de Ramon Berenguer, del 2 de juny de 1097, prou ben conegut i estudiat (Hernández Jiménez, 1936-39; Guichard, 1977; Barceló, 1984), tot i que la manca d'una prospecció sistemàtica no permet considerar-ne realment la mida. Cal recordar, però, que es tracta d'un dels casos més clars i adequadament documentats de formació i establiment primerencs d'una xarxa pagesa d'àrabs i *imazighen*. Amb les precises lectures proposades per D. Bramon, l'abast de la xarxa es podrà estudiar millor. Jo penso que la constitució dels establiments és clarament anterior al s. iv H/x dC atès que en la composició hi figuren Malīla, Banū Marzūq, Banū 'Abdildar, entre els més netament identificats, que també es troben a Mallorca, formant part d'altres xarxes pageses (Barceló, 1984, 1997b).

Aquest tipus de processos migratoris no es pot entendre com la fragmentació continuada de blocs de població inicials. No hi ha uns *s.k.r.* compactes a l'inici, a un inici qualsevol. La migració de pagesos segmentaris no pot ser descrita en aquests termes. *S.k.r.* i els altres són noms que formen part d'un repertori d'emblemes que es fa servir per a assegurar i transmetre formes d'identitat i relació polítiques.

Amrġw, Amergo 'el tord'

El nom *Amrġw* apareix en els textos que narren la formació dels *mulattamūn*, dels velats, de les tribus saharianes —Lamtūna, Ġudāla, Massūfa i Lamṭa principalment— organitzades com a *murābiṭūn* 'almoràvids', i la seva sortida del desert. *Amrġw* és una fortalesa (anònim, *Kitāb al-istibṣār*, p. 190) i també una muntanya (*ġabal Amarġū mutā' Ibn Ygassās*) al centre de l'actual territori de la tribu Fištāla (Al-Baydaq, 1928, ar. 92/trad. 149) (fig. 1). El més probable és que la fortalesa

prengui el nom de la muntanya. Reverter o Rubarṭayr, el mercenari català, corria per allà, el 535 H/1140-1141 dC. Muntanya i paratges impressionants, relats sobre gent les accions de les quals tindran efectes prou coneguts per primera vegada sobre les societats mediterrànies, episodis que vists des d'ara són encara sorprendors, tot parlat en *amazigh* i narrat en àrab, discussions aferrissades sobre l'unicitat de Déu i, al fons, l'impassible paisatge del *Ṣahrā'* d'on els grups s'allunyaven, en sortien. Bé, i tot això transcorria tenint *Amrġw* com a pacient testimoni. I *Amrġw*, el nom de la muntanya, és un tord. *MRG* produeix *amergu*, tord. J.M. Dallet (1982, p. 515) recull una dita memorable: *amergu yettawded lawan uzemnur f yettaffa*, el tord arriba en el moment de les olives, objecte dels seus somnis.

Ġuṭquh 'cucut'

Al-'Udrī (1965, p. 90), entre els districtes (*ağzā'*) de l'Alpujarra, esmenta el *ğuz'* *Ġuṭquh*. Més tard, a la documentació castellana després de la conquesta, el nom s'escriu Godco o Gotco. Actualment es diu i s'escriu Golco (Trillo, 1994, p. 127-128; Navarro 1998, p. 74-83). Aquest *ğuz'* estava format per tres alqueries, les actuals Mecina Bombarón, Golco i Yátor, a diferents altituds sobre el riu Yátor, anant de nord a sud. S'està d'acord en el fet que Golco hauria estat l'assentament originalment més important i tal vegada el primer de la seqüència (Trillo, 1994, p. 127-128). Que donés nom al *ğuz'*, a la segona meitat del segle v H/XI dC, em sembla en aquest punt decisiu per a considerar-lo l'eix actiu de la seqüència poblacional. Hi ha encara vestigis d'una fortalesa a 1050 m d'alçada, coneguda avui com a Castillejo de Golco. A. Malpica (1996, p. 171) la descriu com a petita i la poca ceràmica recollida «indica una fecha de utilización del *hisn* en una época anterior al califato, es decir, siglos VIII-IX» (Trillo, 1994). La seqüència poblacional de Golco dataria de les immigacions més primerenques i al llarg del califat hauria estat objecte d'enquadrament administratiu com fa palès el text d'al-'Udrī (fig. 3).

C. Navarro (1998) ha estudiat en detall l'articulació espacial de la seqüència. La seva recerca posa de manifest el caràcter integrat dels establiments, formant part d'un ordre pagès constituït selectivament des del seu origen formatiu, en una seqüència implicada de la qual la camineria, tant en l'orientació com en les distàncies, en seria l'expressió més perceptible.

Yátor seria una de les variants formals, com Liétor, Letur, Letux, d'uns Ayt Yetturery, no gens documentats en els textos narratius àrabs, però sí, en canvi, en els noms dels seus assentaments. Com a grup estan documentats a les muntanyes de Ngerger, a l'est d'Alger, veïns dels Ayt Yiraten, ben presents a Mallorca, a Artà (Argemí, 1997, 1998) i de parla dels Ayt Mangellat. J.M. Dallet (1982, p. 424) esmenta els *Ytr* com a tribu veïna dels Ayt Mangellat i es fa ressò de la variant escriptural francesa Yetturer (fig. 4).

La semi-oclusiva dental, *tt* —segons S. Chaker (1984, p. XXIX)—, com a marca de l'intensiu, s'escriu amb tensió (redoblament, llargària) quan va seguida de vocal o està entre dues vocals. S'escriu, en canvi, *tt* quan el radical que segueix és una sibilant. Així, la notació *Yetturery* on *t* és un prefix simple redoblant el radical és, en la meua opinió, *wrg*, que fa el verb *iwri*. Yetturer seria, així, un nom verbal sim-

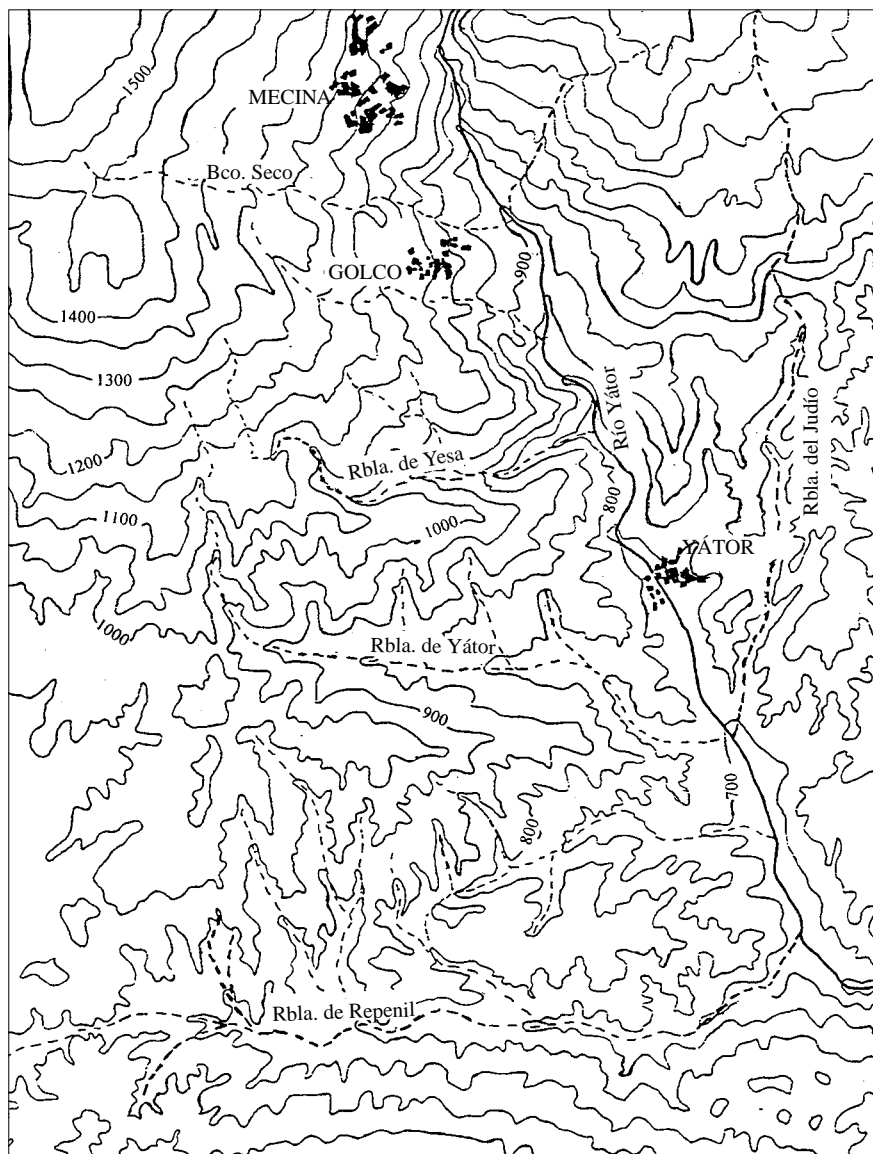

Figura 3. La vall del riu Yátor (Granada) amb les alqueries de Mecina, Golco i Yátor.
Font: Navarro, 1998.

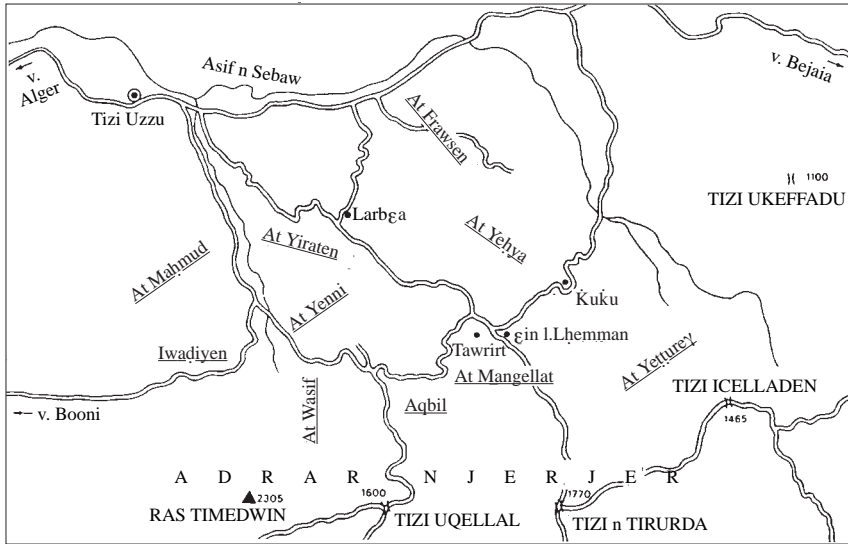

Figura 4. Zona de les muntanyes de Njerjer, a l'est d'Algier.

Font: Dallet, 1982.

- At Yraten nom de tribu
- centre habitat
 - ▲ pic muntanyós
 -) (coll de muntanya (*tizi*)

ple sobre la tercera persona del masculí singular *y*, *y-ttwr*, de «ell grogueja, és groc, empalideix». Es tracta, segons S. Chaker (1984, p. 267-269), de «le mode de formation les plus net, le plus fréquent et le plus stable puis qu'il est abondamment illustré dans les périodes libyques et médiévale et qu'il est encore représenté par des cas indiscutables a l'heure actuelle».

Aquestes formes són molt pròximes a *azrg*, amb *zureg*, *yetteezrurug*, *-azureg*, brillar, refulgir. *Zūrāg* com a epònim tribal sí que està documentat als textos, almenys a la llista d'Ibn Ḥawqal (1964, p. 106/104) —segona meitat del s. iv H/x dC— i com a nom femení, *Tazuragt*, ja abans, al s. III/IX dC (Lewicki, 1971, p. 187). També és a Mallorca com a Abenizarrag/Abenizarragx (Barceló, 1984, p. 111). La proximitat amb *wrg*, el groc dels *W.r.yāgr*, és clara (fig. 5).

La matèria lingüística manejada indica que la semioclusiva escrita com a *tt* intervocàlica tenia solucions com a sibilant o dental no emfàtica. A al-Andalus la realització sembla produir-se amb la dental no emfàtica; i així Yátor, Liétor, Letur, Letux i tal vegada Tur a Mallorca (Rosselló Vaquer, 1998), on esporàdicament s'escriu *Chur*. Tots aquests noms no es troben aïllats sinó, ben al contrari, formant part de xarxes d'un ordre pagès, de lògica espacial selectiva discernible, i de registres lingüístics àrabs i *amazigh-s* posats en un veïnatge que no sempre, sobretot a

Figura 5. Mapa de la dispersió dels Yētturey/Zūrāg.

- Grafia derivada de la forma Yētturey
- Grafia derivada de la forma Zūrāg

1. Rafal Abenizarrag arraya (Sineu-Petra); 2. Rafal Abenizarrag almagzen (Sineu-Petra); 3. Fanczarach/Benifarach (Manacor); 4. Benifuraca/Benizoracha (Felanitx); 5. Zarracha (Xarraca, Eivissa); 6. Aiacor (Xàtiva, València); 7. Liétor (Albacete); 8. Letur (Albacete); 9. Yátor (Granada); 10. Huétor/W.T.R. (Santillán); 11. Huétor/W.T.R. (Vega, Granada); 12. Huétor/W.T.R. (Tájar); 13. Letux (Saragossa).

l'inici, ha de ser indicador d'hegemonies lingüístiques. El cas de Ğuṭquh és, penso, un bon exemple de tot això. La xarxa d'assentaments és, sembla, molt primerenca, d'entre el s. II H/VIII dC i del III H/IX dC. Vol dir alguna cosa Ğuṭquh? I es pot saber? Jo penso que sí.

Hesiode ja esmenta aquest animal de ploma tal vegada condemnat a tenir el mateix nom gairebé arreu: el *kókkus* que cucutetja (Oxford, 1982, p. 771). Varró i Plini també l'esmenten com a *cuculus* (Oxford, 1982, p. 464). R. Dozy (1881, II, p. 508), en el suplement dels diccionaris àrabs, recull l'esment que amb el nom de

kwkw en fa P. de Alcalá (Pezzi, 1989, p. 687, *k-w-k-w*, i F. Corriente, 1988, p. 176). F. Corriente el recull també de P. Alcalá (Corriente, 1997b, p. 434, 454): *KTKT* amb els sentits de cantar d'un gall, cridar d'un falcó i afegeix Corriente que «the phonetic equivalence being uncertain, as it could be *qtqt* in the latter case».

Justament, a la parla dels At Mangellat (Dallet, 1982, p. 837-838) hi ha *TK* que genera formes lèxiques entorn de sons mimètics. Per exemple, *yettukkuk* és el verb que descriu la fugida quan se sent el crit del cucut. *Yestukke* és fer fugir els bous. Dallet oportunament recull la dita «*ar d-yas ttikkuk ittukuken yezgaren*», és quan el cucut arriba que comencen a córrer els bous. I finalment *tikkuk/ tikkukat* designa el cucut.

En el mapa del domini lingüístic dels At Mangellat es pot veure, en el mateix territori d'implantació dels Yetturer i no lluny dels Yiraten, una població dita Kuku (fig. 4). J.M. Dallet (1982, p. 390) adscriu aquesta població als At Yehya i esmenta el nom de *Kwkw*, Gao. També fa referència a *kuku/kukuc*, diminutiu de *terkweyya* ('la turca'). A falta d'una enquesta lingüística sobre el terreny, la possibilitat que *kuku* amb l'oclusiva no emfàtica repetida sigui el cucut és, penso, la millor. Els administradors i militars francesos coneixien prou bé la muntanya de Kuku per l'enorme dificultat física i social que oferia a ser expugnada. Ibn Haldūn ja es referia a la resistència al *sultān* que hi feien els Yiraten i altres. I el cronista espanyol Mármol també ho conta gros. I jo ho recullo del baró Henri Aucapitaine (1859-1860).

L'ocell esmentat per P. de Alcalá queda així ben documentat. La situació de Golco, dins una xarxa poblacional compacta local i regional amb blocs articulats fins al riu Mundo on figuren prominentment els Yetturer, fa plausible poder pensar a determinar, cada vegada amb més detall, registres lingüístics de les migracions fins ara indetectables. Mecina, la de Bombarón, a la xarxa de Golco, per exemple, podria ser una variant de la forma *Massana/Maçana* identificada a Eivissa, formant part de la xarxa d'establiments pagesos que van drenar i organitzar els conreus entorn de la *madīna* (Barceló, 1997b) (fig. 2). Aquesta xarxa va ser identificada i estudiada amb detall per R. González Villaescusa i H. Kirchner (1997). Les altres quatre alqueries, entre les quals hi ha una dels actius Aġġer, o tenen nom àrab o *amazigh*, i justament, Maçana és veïna dels Sumāta, que feren assentaments entre Bādīs i Nefta, ja esmentats per al-Bakrī al s. v H/XI dC (1965, p. 74/152; Barceló, 1997b) (fig. 1). El radical *M.S.N.* pot donar *amasan*, arabitzat en *masana*, i faria referència a un animal totèmic i fantasmal (Dallet, 1982, p. 523). Mecina, Yátor, Golco, serien part, doncs, d'un registre congruent, o desxifrabla i compacte en el temps inaugural.

Vull insistir, finalment, en el fet que tant la xarxa eivissenca com la de Golco estan ben estudiades i que es tracta d'espais pagesos ben articulats i de grandàries, tant les originals com les modificades i derivatives, a bastament conegudes. No s'estan manejant especulacions lingüístiques sinó ordres pagesos, les magnituds dels quals la recerca ha pogut precisar.

De Menorca

El projecte de recerca, començat el 1997 i finançat pel Consell Insular de Menorca, d'establiment de pagesos andalusins a Menorca parteix d'un grau d'elaboració ini-

cial que, de fet, cap altre dirigit per mi mai no havia tingut. Tant els objectius com el mètode per a arribar-hi havien adquirit precisió. És ja molt clar que el coneixement de qualsevol ordre pagès implica estimacions sobre la grandària on hi ha incloses amb desiguals i mudables proporcions les gestions reproductives d'humans, d'altres animals i de plantes. Fixar-ne les magnituds no és només afinar complementàriament el coneixement sinó que n'és la condició. S'havia après que l'establiment pagès singular tenia sentit només dins del conjunt, no tan inicialment evident, de xarxes la integració de les quals havia de ser objectiu d'anàlisi. Ara bé, aquesta integració no podia ser entesa com a juxtaposició espacial. És clar que aquesta juxtaposició, o un grau de juxtaposició, és fàcilment perceptible, però la percepció pot resultar d'una fixació enganyosa si no s'identifiquen els nusos per on les connexions es realitzen: camins de gent i bestiar, llocs i sentit dels intercanvis, orientacions complementàries o substitutives de les reproduccions, solucions a les desigualtats de les magnituds. Intentar fer això, identificar els nusos de connexió de les xarxes, introdueix també escales d'observació diferents. I d'aquesta manera l'anàlisi filològica deixa de fer-se a partir de llistes, al capdavant arbitràries, de noms i s'inscriu en una operació més complexa d'estudi d'ordres socials amb regreixos lingüístics.

Aquests ordres poden ser, en el seu conjunt, datats. El registre lingüístic resulta, doncs, més manejable i de més rigorosa interpretació. I sobretot, quan resulta especialment conflictiu d'establir en el cas de suposades concurrències de llengües diferents, socialment desiguals, com en el cas d'al-Andalus, on llatins, àrabs i parles *amazighs* produeixen toponímia de fases i perduracions no gens enteses. Les llistes, en prescindir deliberadament dels contextos socials dels parlants, de les matèries de les llengües, asseguren la dificultat extrema de la intel·ligibilitat d'allò mateix que simulen proposar-se d'entendre. La qüestió de la pervivència dels dialectes llatins, de les condicions en què això es produeix, a al-Andalus, és, penso, un exemple notable de la ineficiència acadèmica espanyola, evidentment no deguda a imperícies personals, sinó a limitacions en el mateix procés de conceptualització que orienta la recerca. Altrament resultaria impossible de comprendre el desvari, a vegades acadèmicament quasi delinqüent, que suposa la qüestió de la llengua mossàrab a l'avui País Valencià.

Per a Menorca, una illa acadèmicament molt freqüentada per prehistoriadors, s'ha pogut, deia, plantejar una recerca molt advertida inicialment d'aquests tipus de problemes. Alguns exemples n'indicaran prou bé l'abast, el de la recerca. Al mapa de la figura 2 es poden veure les localitzacions dels establiments sobre els quals faré alguns comentaris.

S'ha de recordar que la documentació escrita feudal comença a Menorca força més tard, a partir de 1287, que a Mallorca i Eivissa, i que la destrucció provocada pels atacs contra Maó i Ciutadella al llarg del segle XVI fou molt severa. La pràctica, iniciada a Mallorca per R. Soto (1991), de reconstrucció de la societat indígena anterior a la conquesta catalana no pot ser, a Menorca, duta a terme. Tanmateix l'esforç per reunir documentació molt dispersa, com el de R. Rosselló Vaquer (1980, 1982, 1985, 1997), permet anar fixant referents escriturals segurs.

Petxina < Baġġāna, i la qüestió d'Almeria i les Maria

El primer esment conservat del nom és de 1389, cent anys després de la conquesta catalana. Deixaré, per ara, de banda l'apel·latiu *torre* que sol acompanyar el nom de Petxina. Petxina és la forma catalanitzada de Baġġāna. Baġġāna, Almeria, apareix, i no ocasionalment, en els textos àrabs. Al-Bakrī (1965, p. 61-62/129), per exemple, com ha estudiat X. Ballestín (en premsa), l'assenyala com un dels llocs de freqüentació marítima, primer, i d'intervenció, després, en establiments d'interior dels *bahriyyūn*, els mariners que, almenys durant els segles II-III H/VIII-IX dC, fan la navegació entre els ports africans i els andalusins. De fet, són ells que duen a terme l'organització d'una migració, no exempta de complicacions tècniques, de grups d'andalusins cap a Tenes. Tenes *al-ġadīda* va ser el resultat d'una migració dirigida o facilitada pels *bahriyyūn* l'any 262 H/875-876 dC (fig. 1). Dos grups de colons s'hi van desplaçar des d'al-Andalus, un d'Ilbīra i l'altre de Tudmīr. La informació de tota mena que permet i mobilitza una migració i l'ordre i orientació del transport la posaren, sembla, els *bahriyyūn*. El grup de Tudmīr va ser segurament concentrat i embarcat al port d'Aqla (Águilas, Múrcia) que al-Bakrī (1965, p. 81/164) anomena com a port de Lūrqa (Lorca) (fig. 1). S'ha de dir que Aqla/Águilas, res no té a veure amb els grans ocells, ni és, doncs, llatí, ni, per suposat, un «mossarabisme»; llàstima, no? Aqla, escrit així per al-Bakrī (1965, p. 81/164), és *ayilas*, en *amazigh* dels At Mangellat, on *y* és el signe d'una aspirant no tensionada no emfàtica uvular, que es pot resoldre entre *q-g*. *Ayilas* significa pantera, hiena, tal vegada, i, també, simbòlicament, home coratjós (Dallet, 1982, p. 611). El registre lingüístic apareix com a més manifestament consistent.

Els emigrants d'Ilbīra haurien d'haver fet camí cap a Ayilas per a ser embarcats o embarcar-se en un port més proper. El millor port sembla Baġġāna mateix. Sigui com sigui, l'important és constatar la capacitat tècnica, informació inclosa, dels *bahriyyūn* per a organitzar la migració i la fundació de Tenes *al-ġadīda*. La connexió original, segons al-Bakrī, de Tenes amb Baġġāna és molt clara. Els *bahriyyūn* feien servir inicialment *Aškübrš* (Escombreras) com a port, a dues jornades i mitja de navegació de les bases africanes. Després, els *bahriyyūn* s'establiren a Baġġāna i Askubrs esdevindrà nominalment «el port vell». Cal precisar la cronologia d'aquesta mudança. Sembla, però, que la migració d'andalusins, abans esmentada, formi part del complex de decisions que portaren els *bahriyyūn* al trasllat de la base portuària. En qualsevol cas, aquestes decisions anaven encaminades a fer consistent la xarxa de navegació d'aquests mariners i això passava, com ha mostrat X. Ballestín (en premsa), per la construcció d'instàncies tribals en un medi marítim i portolà fortament discontinu. L'episodi de la presa d'al-Mariyya-Baġġāna, narrat per al-Bakrī (1965, p. 61-62/129), com a conseqüència de la passa de malalties que els afectava a Tenes, confirma aquesta articulació ja molt feta cap al 273H/ 886 dC, mort de l'emir omeia Muḥammad, per posar una data.

S'ignora les raons que feren convenient aplegar desplaçats d'Ilbīra i de Tudmīr per a ser voluntàriament portats a poblar Tenes (fig. 1). La qüestió d'Ilbīra/Aġarnāta és delicada i malentesa. En el text, però, d'al-Bakrī sembla clara l'existència d'un registre lingüístic doble: al-Mariyya-Baġġāna (1965, p. 61-62/129, 89/180).

Tanmateix, dues vegades s'esmenta només Bağğāna i en qüestions significatives. Quan 'Abd ar-Rahmān an-Nāṣir ordena equipar quinze barques de guerra, adreça la petició a Bağğāna i a altres llocs de la costa (al-Bakrī, 1965, p. 78/159). I quan es fa esment del canvi de port dels *baḥriyyūn*, abandonant Aškūbrš, es parla només de Bağğāna (al-Bakrī, 1965, p. 81/163). En qualsevol cas, em sembla clar que al-Mariyya i Bağğāna denoten llocs diferents, durant un temps coexistents. Bağğāna sembla que fou primer i més rellevant i, finalment, després de la desaparició dels *baḥriyyūn*, al-Mariyya seria l'únic lloc i l'únic nom.

Fa estona que F. Corriente (1993, p. 63) ja va advertir sobre les propostes etimològiques disbaratades («sobre la que tanto se ha disparatado») del nom d'Almeria. Hi ha insistit diverses vegades (1993, 1997b, 1997c). El radical R'Y produeix noms de refulgència, d'il·luminació, de vista; *mar'iyya* és el moment culminant de la cerimònia de l'esponsalici en què la núvia és desvelada (Corriente, 1997c, p. 18). A al-Andalus passa a designar l'ímpost sobre els casaments mudèjars, conservat en català antic (Corriente, 1997c, p. 197). Metafòricament, dóna noms a alqueries i a ciutats. Almeria, per exemple, és el més conegut. Però hi ha també Maria a Almeria (fig. 1) i Maria a Mallorca, molt a prop d'Ariany (>*Iryān*) (fig. 2). Hi ha també una gran Maria abandonada al Iemen. R'Y té el mateix sentit de revelació, de manifestació, de visió novella, en sabeu (Beeston et al., 1982, p. 112-113). I en qualque dialecte iemenita «post-clàssic» continua mantenint (*mrayah*) sentits de brillar, reflectir, lluir (Piamenta, 1990, p. 171).

Almeria és, doncs, àrab i molt antic, probablement d'ús iemenita. L'alqueria Maria de Mallorca, a 2 km d'Ariany, també iemenita, reforça la proposta. Tanmateix, Almeria conviu, almenys en els usos representats en el text d'al-Bakrī, amb Bağğāna (1965, p. 62/129). Ara bé, no hi ha hagut manera, fins ara, de proposar una identificació lingüística satisfactòria de Bağğāna. La Torre Petxina de Menorca (fig. 2) obliga a no fer-ne una consideració singular, excepcional, i a situar la consideració en un context primerenc i, almenys, contemporani amb el port peninsular dels *baḥriyyūn*.

No cal dir que els establiments àrabs i *imazighen* de Menorca són resultat d'immigracions que han de datar, almenys, de principis del segle IV H/X dC. No es pot precisar, per ara, si aquestes migracions transmarines es fan únicament des d'al-Andalus o també des de Tenes i altres ports, no gaires, magrebins. No és gens descartable la probabilitat que Bağğāna fos un nom *amazigh* d'ús entre els *baḥriyyūn* o que fos també un nom iemenita, la realitat del qual seria substituïda per una de més brillant i nova (*al-marya*). Hi ha un mot, *ğabbāna*, produït per un radical himyari-ta, *g.b.*, que té el sentit de «reunir», «concentrar», i està ben testimoniad (Djaït, 1976, p. 177). Una metàstasi *ğabbāna/bağğāna* no seria inconcebible.

Trebuluge (Trebaluđer) < *Ṭarābulus*, o sigui, Trípoli

Que se sàpiga, el nom apareix escrit així, Trebuluge, i Trebuluja, especificant aquest darrer esment que és en el terme de Maó, el 1406 (Ramis, 1982, p. 53) (fig. 2). La *r* final sembla, doncs, ser una addició correctiva falsa en la catalanització d'un nom que no s'entén, però que és bo d'entendre. Al-Bakrī, en esmentar *Aṭrāb.ls*, ja fa

notar que es tracta d'un nom grec que significa tres ciutats (1965, p. 7/19). Es tracta del trasllat d'un nom on clarament l'important és assenyalar una procedència i no una similitud o el reconeixement d'una similitud. Al barranc de Trebalúger res no recorda trames urbanes. La colonització d'aquesta, en canvi, forma part de la mateixa seqüència, amb els mateixos criteris selectius i tècnics, dels assentaments pagesos en barrancs des d'Algendar fins a Maó (Retamero, 1998a,b). En aquest context precís de Baġġāna, dels iemenites Banū Ru'ayn, de Sumāta'..., la procedència *atrābulusī* té un sentit no gens exòtic. La migració força compacta de grups pagesos originaris de les regions de Wahrān, al-Qayrawān i el país de Qaṣṭīliya és cada cop més documentada (fig. 1). Mai no hi ha hagut una possibilitat històrica de descriure i detallar tan bé una migració pagesa, antiga.

Les més primerenques grafies en àrab de Trípoli figuren en les monedes que a partir de l'any 100 H/718-719 dC s'encunyen a nom de la ceca de *أطرابلس* (*Aṭrābulus*) amb la llegenda *الله الحديت* que J. Walker (1956, LXVIII, 224) considera distintiva de les peces encunyades a Ifrīqiya, al-Andalus i Ṭaṅġa. Però abans, Trípoli apareix com a nom de ceca en les monedes de coure (*fulūs*) amb caràcters llatins encunyades per Mūsā b.Nuṣayr. Aquestes peces es daten entre *circa* 80-85 H/699-704 dC. Tripolis és abreviat en *TRPL* (Walker, 1956, p. 59-60). La proximitat temporal d'aquestes peces manades encunyar («in nomine domini iussit Muse amira o Muse filius Nusir amir [...]», segons les inscripcions) per Mūsā amb les sèries de coure per a les quals es proposa una datació entorn del 92 H/711 dC, a Ṭaṅġa, (Barceló, 1994a, 1994b) fa pensar en una pràctica orientada cap a la uniformitat administrativa començada, justament, per Mūsā b.Nuṣayr.

Ja J. Walker (1956, LXXII i 2) va descartar que aquest *Aṭrābulus* es pogués confondre amb el de Síria, com ho havia fet, per exemple, J. von Karabacek (1877). És clar, doncs, que *Aṭrābulus* forma part de la incipient construcció de la xarxa administrativa primerenca islàmica i també sembla clar, i això és molt menys advertit, que la xarxa té connexions estretes amb la navegació dels *bahriyyūn*. Baġġāna, *Aṭrābulus* i Banū Ru'ayn, a Menorca, veïns i de procediments homogenis en l'organització agrícola de les valls, en són mostres ben evidents (fig. 2). Els Ru'ayn, un grup iemenita, s'han de datar com a migradors i intervinents a al-Andalus vers la meitat del segle II H/viii dC. Quan van a les Illes és una altra qüestió. L'associació, en canvi, amb clans *imazighen* és també molt primerenca i variada. En principi, resulta plausible que les combinacions migratòries siguin anteriors a la presa formal de Mallorca 290 H/902 dC, l'única referida en els textos, i circumstanciades; és a dir, que no s'hi ha pogut discernir cap pauta reguladora o preferència associativa.

Així, doncs, s'ha de continuar pensant que la migració a les Illes té lloc a partir de la documentada formalització administrativa omeia. Recentment, en estudiar la seqüència migratòria a Eivissa, ja vaig fer notar (Barceló, en premsa) com la literatura principal sobre migracions a illes distingia la fase de freqüentació de la d'establiment. Aquesta requereix la freqüentació inicial. En canvi, una freqüentació no produeix necessàriament la colonització estable, de la qual, però, n'és condició. És clar que, tot i el laconisme dels textos i una episòdica arqueologia, la rapidesa i eficiència de la migració suposa una freqüentació prèvia experta i l'adquisició de coneixements adequats per a fer factibles establiments segons els nivells

tècnics dels migrants. D'altra banda, aquestes migracions, contràriament a les oceàniques, són, ateses les proximitats reversibles d'anar i tornar, fluides, de manera que disminueixen els riscos i la densitat d'extincions.

Sabut això, seria insensat descartar la possibilitat de reconèixer els indicis de la fase de freqüentació que haurà de permetre eventualment la migració estable. En aquest context, els registres numismàtics establerts per F. Retamero (1996; 2000) i B. Moll (1994) han de servir per a proposar un tipus nou de qüestions i visualitzar funcionaments fins ara de percepció molt tèrbola. Es tracta de registres, desigualment formats, de peces molt primerenques datades des de finals del s. II H/VII dC o principis del s. III H/VIII dC fins al IV H/IX dC. A vegades les peces apareixen en concentracions remarcables per a les quals no hi ha explicacions plausibles. El cas de la concentració de *fulūs* al caló de s'Oli, a Formentera, és, tot i que per ventura extrem, indicatiu del tipus de desconexament que en tenim. Hi ha constància que monedes de coure (*fulūs*) encunyades per l'autoritat emiral omeia —no es pot parlar encara al Magrib d'un estat ben definit— són usades i mogudes a les Illes, justament en la fase de freqüentació. Què és freqüentació només es sabrà després, si la migració produeix una colonització consistent i estable. Ara bé, el registre numismàtic té prou gruix i consistència per a poder ser explicat com el producte d'episodis singulars i inconnexos. Aquests *fulūs* es dipositen al llarg dels segles II-III H/VIII-IX dC. El que no sabem, però, és la mecànica que connecta l'ús de les peces amb l'emissor emiral. Geogràficament, les connexions estan clares, Atrābulus, Ifrīqiya, Taŋġa, al-Andalus. També és conegut l'eix fiscal, d'establiment d'ordre polític, entorn del qual s'activa i fixa l'activitat emissora omeia. Les sèries amb la llegenda *nafaqa* (Barceló, 1994a, 1994b; Barceló et al., 1998), emeses possiblement a Taŋġa cap al 81 H/700 dC, són un indicatiu de com s'orienta la pràctica encunyadora de la incipient organització d'autoritat política, indestruïble, d'altra banda, de l'ordre «religiós». Menys estudiada està la funció precisa que puguin haver fet els *baḥriyyūn* en l'activació i manteniment de l'articulació progressiva del poder islàmic. Sí que coneixem, en canvi, que els *baḥriyyūn* deixen de funcionar com a cos autònom quan els omeies de Còrdova, el califa an-Nāṣir, enllesteix el seu propi cos de mariners. X. Ballestín (en premsa) ho ha estudiat molt bé. S'ha de comptar, però, amb el solapament poc evitable d'establiments portuaris, sabers, pràctiques, drassanes i mestres d'aixa.

Per això, sense una recerca específica, les activacions polítiques d'aquestes xarxes no són gaire advertibles i tot pot quedar en supòsits generals d'uns «mariners» eterns, que sempre són allà, navegant en les correnties de l'estret que ja hi era però que encara no es deia Gibraltar. Que hi ha navegacions no articulades per un estat distintivament exterior que n'orienti el sentit ja ha estat demostrat per X. Ballestín (en premsa). Justament, els *baḥriyyūn* són la prova de com es pot organitzar una corporació nàutica regida autònomament i que poden existir ordres que no són produïts per un estat, o almenys per estats que deixen els rastres habituals de percepció historiogràfica i arqueològica.

Tractem, doncs, amb un problema genèric i, a la vegada, amb una singularització específica de com pren forma una autoritat, l'estat islàmic, a partir de, posem

per cas, el 85 H/704 dC, quan comencen les encunyacions de *solidi* transicionals a Àfrica (*Ifrīqiya*), i de *fulūs* més imprecisament datables. És, sens dubte, clar que Atrābulus, Taŋġa i al-Andalus són part d'aquesta constitució d'autoritat. Els registres numismàtics de les Illes, el de noms de gent esdevinguts topònims —Baġġāna, Atrābulus, Ru'ayn a Menorca—, les informacions textuais sobre els *bahriyyūn*, són indicis de com aquesta generació d'autoritat va ocórrer i de quins eren els procediments que li donaven forma. La producció de moneda n'era forçosament un i molt principal, n'era la roda. Desconeixem, però, el detall de com funcionava.

En aquesta fase constitutiva, la mecànica de l'autoritat és menys encaixada i disciplinada, i menys eficient, per tant, que la de, per exemple, l'estat omeia de Còrdova a finals del segle II H/VIII dC. Només la regularitat i els gruixos fan visibles la mecànica estatal. La qualitat borrosa augmenta si es considera que aquesta constituència d'autoritat coincideix amb un procés migratori que només es podia dur a terme a través dels *bahriyyūn*. Alerta: desconeixem el tipus d'estímul que la constitució de l'estat islàmic va poder exercir sobre aquesta migració d'*imazighen* i la capacitat de controlar-la que tingué.

Són, doncs, dues qüestions que s'han de tractar adequadament, sense confondre-les, i considerant-ne sempre la grandària i les proporcions que entre unes i altres guardaven. En qualsevol cas, aquests problemes exigeixen perspectives més complexes que les amagades sota el sumari lèxic historiogràfic habitual, «conquesta» i «expansió musulmanes». I si, a sobre, la «conquesta» resulta que és la d'Espanya, o la de Catalunya, la perspectiva és gairebé nul·la.

Bibliografia

Textos

- AL-BAYDAQ (1928). *Kitāb aḥbār al-Mahdī Ibn Tūmart wa-ibtidā' dawlat al-muwaḥḥidīn*. Ed. E. LEVI-PROVENÇAL. París, p. 50-148 àrab / 75-231 francès.
- AL-BAKRĪ (1911-1913). *Kitāb al-muġrib fī ḍikr bilād Ifrīqiya wa-l-Maġrib wa-huwa ġuz' min aġzā' al-kitāb al-ma'rūf bi-l-masālik wa-l-mamālik*. Ed. i trad. parc. W. Mc G. DE SLANE. Alger. Reed. Librairie d'Amérique et d'Orient. París, 1965.
- AD-DABBĪ (1967). *Kitāb buġyat al-multamis fī ta'rīḥ riġāl al-Andalus*. Al-Qāhira.
- IBN BAŠKUWĀL (1966). *Kitāb al-šila*. Al-Qāhira.
- IBN ḤALDŪN (1981). *Diwān al-mubtada' wa-l-ḥabar fī ta'rīḥ al-rarab wa-l-barbar wa win 'āširi-him man dawā al-ša'n al-akbar*. E. S. ZAKKĀR i Ḥ. ŠAḤĀDA. Bayrut, VI.
- IBN ḤAWQAL (1938-1939). *Kitāb šurat al-arḍ*. Ed. J.H. KRAMERS. Leiden, 2 vols. Trad. J.H. KRAMERS i G. WIET, Paris-Beirut, 1964.
- IBN ḤAYYĀN AL-QURṬUBĪ (1937). *al-Muqtabis fī ta'rīḥ riġāl al-Andalus*. Vol III, ed. M. MARTÍNEZ ANTUÑA, París.
- AL-IDRĪSĪ (1866). *Nuḥat al-muštāq fī iḥtirāq al-āfāq / Kitāb Ruġār*. Ed. i trad. R. DOZY i J.M. de GOEJE, Leiden (reimpr. 1968).
- ANÓNIM (1958). *Kitāb al-istibṣār fī 'aġā'ib al-amṣār*. Ed. S.Z. 'ABD AL-ḤAMĪD, Université d'Alexandrie.

- AL-RĀZĪ (1953). «La "Description de l'Espagne" d'Ahmad al-Rāzī. Essai de reconstitution de l'original arabe et traduction française». Ed. LÉVI-PROVENÇAL, E. a *al-Andalus*, XVIII, p. 51-108.
- AL-UDRĪ (1965). *Tarṣī' al-ahbār wa-tanwī' al-āṭār wa-l-bustān fī ġara'ib al-buldān wa-l-masālik ilā ġamī' al-mamālik*. Ed. 'A. 'A. AL-AHWĀNĪ, Madrid.

Monografies

- AGUADÉ, J. (1995). «Le dialecte arabe de Skūra». *Dialectologie et sciences humaines*. Rabat, p. 127-137.
- AGUADÉ, J.; ELYAACOUBI, M. (1994). «The arabic dialect of Skūra (Southern Morocco)». A AGUADÉ, J.; CORRIENTE, F.; MARUGÁN, M. (eds.). *Actas del Congreso Internacional sobre interferencias lingüísticas arabo-romances y paralelos extra-íberos*. Zaragoza, p. 15-20.
- (1995). *El dialecto árabe de Skūra (Marruecos)*. Madrid.
- AGUADÉ, J.; ELYAACOUBI, M.; RODRÍGUEZ MAÑAS, F. (1996). «Recherches sur une ḥeṭṭāra dans la palmeraie de Skūra. Contribution à l'étude des techniques traditionnelles d'irrigation au Maroc». *Die Welt des Orients*, XXVII. Tübingen, p. 87-103.
- ARGEMÍ, M. (1997). *El ġuz' de Yartān (Mayūrqa): a la recerca de la lògica dels assentaments andalusins*. Treball de recerca inèdit. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.
- (1998). «Segmentación de grupos bereberes y árabes a través de la distribución de asentamientos andalusíes en Yartān (Mayūrqa)». *Arqueología del paisaje. Arqueología espacial*, 19-20. Teruel, p. 373-386.
- AUCAPITAINE, H. (1859-1860). «Notice sur la tribu des Aït Faroucen». *Revue Africaine*, 4, p. 446-458.
- BALLESTÍN, X. (1998). *Mafāḥir al-barbar. Estudi i traducció*. 2 vols. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.
- (en premsa). «La segmentación de grupos clánicos bereberes y la actividad de los *bahriyyun* (gentes del mar) en el Mediterráneo occidental durante la alta Edad Media (al-Andalus, al-Magreb, Siqilyyya)». *20 años de al-Andalus. Homenaje a Pierre Guichard*. Granada-Valencia, mayo, 1996.
- BARCELÓ, M. (1984). *Sobre Mayūrqa*. Palma de Mallorca.
- (1994a). «Els *fulūs* de Ṭanġa de finals del segle i H/vii dC, els pactes més antics i el cas de Mallorca i de Menorca: una revisió». *Gaceta Numismática*, 114, p. 5-18.
- (1994b). «Correccions a els *fulūs* de Ṭanġa...». *Gaceta Numismática*, 115, p. 63-64.
- (1995). «Els Ayt Iraten i els altres: immigració i assentaments berbers a sharq al-Andalus». A BOLDRINI, E.; FRANCOVICH, R. (eds.). *Acculturazione e mutamenti. Prospettive nell'archeologia medievale del Mediterraneo*. Florència, p. 29-52.
- (1997a). «*Loquella barbarica* (I)». *Faventia*, 19/2, p. 141-147.
- (1997b). «Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca». A BARCELÓ, M. (coord.). *El Curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633H/902-1235 dC)*. Eivissa, p. 9-28.
- (en premsa). «Immigration berbère et établissements paysans dans l'île d'Eivissa (902-1235): à la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société». *Castrum VII. Zones côtières et plaines littorales dans le monde méditerranée au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*. Roma, 1997.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; MARTÍ, R.; TORRES, J.M. (1989). «Sistemas de regadío y asentamientos andalusíes en la estribación sur de la sierra de Cazorla». *El agua en zonas áridas: Arqueología e historia. I Coloquio de historia y medio físico*. Vol. I. Almería, p. 169-182.

- (1990). «Sistemas de irrigación y asentamientos islámicos en los términos de Huesa, Belerda, Tíscar-Don Pedro y Cuenca (Jaén)». *Anuario Arqueológico de Andalucía 88. II: Actividades sistemáticas. Informes y memorias*. Sevilla, p. 59-71.
- (1991). «Sistemas de irrigación y asentamientos islámicos en la vertiente sur de la Sierra de Cazorla. Memoria preliminar de la segunda campaña de prospección sistemática». *Anuario Arqueológico de Andalucía 89. II: Actividades sistemáticas. Informes y memorias*. Sevilla, p. 290-297.
- BARCELÓ, M.; COLINO, J.; RETAMERO, F. (1998). «Nueve ejemplares más de *fulū* de la serie *naḡaqa*». *Gaceta Numismática*, 178, p. 9-12.
- BARCELÓ TORRES, C. (1982). *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*. València.
- BEESTON, A.F.L.; GHUL, M.A.; MÜLLER, W.W.; RYCKMANS, J. (1982). *Sabaic Dictionary (English-French-Arabic)*. Sanaa.
- BRAMON, D. (1997). «Identificación de algunos topónimos de la Diócesis de Tortosa citados por al-Idrīsī». *Anaquel de Estudios Árabes*, VIII, p. 71-86.
- BUSQUETS, J. (1953). «El código latinoarábiga del Repartimiento de Mallorca (Parte Latina)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, XXXI, p. 5-55.
- (1954). «El código latinoarábiga del Repartimiento de Mallorca (Texto árabe)». *Homenaje a Millás Vallicrosa*, vol. I. Barcelona.
- CHAKER, S. (1984). «Onomastique berbère ancienne (Antiquité/Moyen Âge): rupture et continuité». *Textes en linguistique berbère*. París.
- COON, C.S. (1931). *Tribes of the Rif*. Cambridge-Mass.
- CORRIENTE, F. (1988). *El léxico árabe andalusí según P. De Alcalá*. Madrid.
- (1993). *Léxico estándar y andalusí del Dīwān de Ibn Quzmān*. Zaragoza.
- (1997a). *Poesía dialectal árabe y romance en Alandalús*. Madrid: Gredos.
- (1997b). *A dictionary of Andalusí Arabic*. Leiden-New York-Köln.
- (1997c). «Arabismos del catalán y otras voces de origen semítico o medio-oriental». *Estudios de dialectología norteafricana y andalusí*, 2, p. 5-81.
- DALLET, J.M. (1982). *Dictionnaire Kabyle-Français. Parler des At Mangellat, Algérie*. París.
- DJAÏT, H. (1976). «Les yamanites à Kūfa au Ier siècle de l'Hégire». *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XIX/II, p. 148-181.
- DOZY, R.P.A. (1881). *Supplément aux dictionnaires arabes*. Leiden.
- FIERRO, M. (1987). *La heterodoxia en al-Andalus durante el período omeya*. Madrid.
- (1993). «Al-Aṣfar». *Studia Islamica*, 78, p. 169-181.
- (1998). «Al-Asfar again». *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 22, p. 196-213.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R.; KIRCHNER, H. (1997). «La construcció d'un espai agrari drenat andalusí al ḡawz de la madīna de Yābisa. Anàlisi morfològica, documental i arqueològica del Pla de Vila». A BARCELÓ, M. (coord.). *El Cours de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633H/902-1235 dC)*. Eivissa, p. 65-96.
- Greek-English Lexicon*. Oxford, 1968.
- GUICHARD, P. (1977). *Structures sociales «orientales» et «occidentales» dans l'Espagne musulmane*. París-La Haia.
- HART, D.M. (1976). *The Ait Waryaghar of the Moroccan Rif*. Tucson (Arizona).
- (1995). *Emilio Blanco Izaga: Coronel en el Rif. Una selección de su obra, publicada e inédita, sobre la estructura sociopolítica de los rifeños del norte de Marruecos. Estudios introductorios y notas de D.M. Hart*. MOGA, V.; BRAVO, A. (eds.). Melilla.
- (1997). *Estructuras tribales precoloniales en Marruecos bereber, 1860-1933: una reconstrucción etnográfica en perspectiva histórica*. Granada.

- HERNÁNDEZ JIMÉNEZ, F. (1936-39). «El ribat de Kaškällū en la provincia de Marmaria». *Al-Andalus*, 322, p. 36-123.
- JACQUES-MEUNIE, J. (1962). *Architectures et habitats du Dadès*. París.
- KARABACEK, J. von (1877). *Numismatische Zeitschrift*.
- LEWICKI, T. (1971). «Du nouveau sur la liste des tribus berbères d'Ibn Ḥawkal». *Folia Orientalia*, XIII, p. 171-200.
- MALPICA, A. (1996). *Poblamiento y castillos en Granada*. Granada
- MASSIGNON, L. (1906). *Le Maroc dans les premières années du xviè siècle*. Alger.
- MOLL, B. (1994). «Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la Menorca musulmana». *Meloussa*, 3, p. 25-68.
- MONTAGNE, R. (1930). *Les berbères et le makhzen dans le sud du Maroc*. París.
- NAVARRO, C. (1998). *Los asentamientos campesinos y los espacios irrigados de Yator (Granada), Letur y Liétor (Albacete): un ejemplo de segmentación tribal en al-Andalus*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.
- Oxford Latin Dictionary*, 1982.
- PEZZI, E., (1989). *El vocabulario de Pedro de Alcalá*. Almería: Editorial Cajal.
- PIAMENTA, M. (1990). *Dictionary of post-classical Yemeni Arabic*. 2 vols. Leiden-New York-Kobenhavn-Köln.
- POVEDA, A. (1979-80). «Repertori de toponímia àrabo-berber i espai social a Mayūrqa segons la documentació dels arxius de la ciutat de Mallorca (1232-1271/1229-1300)». *Fontes Rerum Balearium*, III, p. 81-119.
- RAMIS, A., (1982). *Noticias relativas a la isla de Menorca. Cuaderno IV*. Menorca
- RETAMERO, F. (1996). «Fulūs y moneda en Mallorca, Ibiza y Menorca antes del 290H/902 dC». *Al-Qantara*, XVII/1, p. 153-169.
- (1998a). «Espais agraris andalusins al Barranc d'Algendar (Menorca)». Publicacions des Born. Treballs de la secció d'estudis, 4. Ciutadella de Menorca, p. 43-54.
- (1998b). «Espacios agrarios andalusies en el Barranco de Algendar (Menorca). Primeras consideraciones». *Arqueología del paisaje. Arqueología espacial*, 19-20. Teruel, p. 261-270.
- (2000). *La contínua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels reges, dels mulūk i dels seniores (segles VI-XI)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions.
- ROSSELLÓ VAQUER, R. (1980). *Aportació a la història medieval de Menorca. El segle XIII*. Mallorca.
- (1982). *Aportació a la història medieval de Menorca. El segle XV*. Menorca.
- (1985). *Aportació a la història medieval de Menorca. El segle XIV*. Menorca.
- (1997). *Notícia de Menorca*. Mallorca
- (1998). *Montuiri abans i després de 1300*. Mallorca
- TRILLO, C. (1994). *La Alpujarra antes y después de la conquista castellana*. Granada.
- WALKER, J. (1956). *A catalogue of the Arab-Byzantine and post-reform Umayyad coins*. Londres.